

В. П. Петров

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ КІЄВА (Першопочатки міста)

1

М. К. Каргер, автор найновішого двотомного дослідження «Древний Киев», оцінюючи попередні праці з історичної топографії Києва (М. Закревського, М. І. Петрова, С. Голубова та ін.), відзначає: «Жоден із згаданих дослідників навіть не намагався поставити будь-які питання, пов'язані з соціальною характеристикою тих або інших районів міста, розкрити глибокий історичний зміст тих суспільних процесів, безпосереднім відображенням яких були різноманітні пам'ятки Києва. Ці пам'ятки розглядалися звичайно лише як топографічні віхи для відтворення схеми давнього плану міста»¹.

Слухне зауваження, справедлива оцінка. Та разом з тим слід зважити, що без відтворення схеми давнього плану міста не можна вивчати першопочатки Києва. Одне з одним тісно пов'язане: історія давнього Києва — це є історія його поступового становлення як міста. Місто не існує поза його територією. Вивчення процесу поступового формування топографічної структури міста становить вихідну ланку, опорний пункт, з чого доводиться починати.

Хиба попередніх дослідників полягає не стільки в тому, що вони намагалися відтворити початковий план древнього Києва, скільки, головним чином, у тому, що не маючи достатніх археологічних даних, вони обмежувалися виключно коментуванням літописних джерел. Зіставляючи літописні звістки, вони сподівалися визначити, де знаходиться окрема пам'ятка або урочище:

¹ М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, М.—Л., 1958, стор. 49.

Олегова могила, двір Нифонтів, Боричів узвіз, Янчин монастир тощо. Літопис не дав на це прямої відповіді.

Археологічні розкопки на території Києва дозволили змінити напрям вивченъ. Тепер ми маємо можливість відтворити першій вигляд міста, його топографію за матеріалами розкопок, а не тільки на основі довільного тлумачення літописних текстів. Археологічний Київ відомий нам сьогодні краще, ніж Київ літописний. При цьому треба взяти до уваги, що місто — це не тільки сума його пам'яток. З опису окремих пам'яток — архітектурних споруд, речових знахідок, монет, скарбів, поховань та могильників — не можна пізнати місто як цілістъ.

Щоб вивчити становлення древнього Києва як міста й пізнати окремі пам'ятки як відображення суспільних процесів, треба з'ясувати ці процеси. Тим часом для цього зроблено якнайменше. До останнього часу в розпорядженні дослідників майже зовсім не було відомостей про археологічні пам'ятки VI—VII ст. і дуже мало про пам'ятки VII—IX ст. «Загадка походження древньоруських міст не розв'язана ще й досі,— писав у 1944 р. Б. Д. Греков.— Питання це надто запутане. Письмові джерела не дають на нього прямої відповіді. Археологія ще не встигла зібрати достатньої кількості матеріалу»². М. М. Воронін у 1951 р. додавав до цього: «Провідне положення, що місто виникає внаслідок відокремлення ремесла від хліборобства й розвитку на другому полюсі суспільного виробництва сільського поселення, села, добре документувалось в загальній формі археологічним матеріалом. Однак змалювати конкретний історичний процес походження того або іншого міста в специфічних умовах окремих районів Русі за відсутністю матеріалу ми не могли»³.

Протягом останніх десятиліть і особливо за останні роки в Подніпров'ї досліджувалося чимало древньоруських міст, у тому числі Любеч, Вишгород, Вітчів, Заруб, Воїнь та деякі інші. Матеріали розкопок дозволили з'ясувати топографічну структуру цих міст, поділ їх на частини, виявити спільні риси, що їх пов'язують, і в цей спосіб створити ґрунт для вивчення першопочатків Києва. Адже ж Київ постав і розвинувся так само, як і всі інші міста Подніпров'я, в однакових історичних умовах. Його першіна структура в процесі свого розвитку не відрізнялася від топографічної будови інших древньоруських міст. Вивчення цих загальних процесів, на тлі яких яскравіше виступить образ древнього Києва, й становить головне завдання цієї статті.

² Б. Д. Греков, Культура Киевской Руси, М.—Л., 1944, стор. 20.

³ Н. Н. Воронин, К итогам и задачам археологического изучения древнерусского города, КСИИМК, вып. 41, 1951, стор. 8.

Нестор, автор «Повісті временних літ», зберіг для нас зміст давнього усного переказу про заснування Києва, поширеного за тих часів. Однак, наводячи цей переказ, він поставився до нього критично. Прийоми його критики були досить своєрідні. Так, приміром, він не відкидає згадки про трьох братів, засновників міста, але рішуче спростовує те, що Кий, старший з братів, був перевізником. За свідченням Нестора, в Києві існував перевіз. Існування перевозу є фразеологічний зворот: «На перевіз на Київ» дали, на думку літописця, привід тлумачити Кия як перевізника. «Ини же, не свѣдуще, рекоша, яко Кий есть перевозникъ быль, у Киева бо бяше перевозъ тогда с оноя стороны Днѣпра, тѣмъ глаголаху: на перевозъ на Киевъ»⁴.

Київ — це перевіз. Ось де сенс літописного свідчення про заснування міста. Першим звернув увагу на це повідомлення А. В. Шлецер. Він об'єднав обидві версії: усунув згадку про Кия-перевізника й Несторову довідку про перевіз. До цього Шлецер додав вказівку на західноєвропейські міста, що в своїх назвах зберегли слово «перевіз», «фурт». За Шлецером, ці міста, як і Київ, постали з перевозу, з селища при перевозі. «Франкфурт, Оксенфурт та інші міста виникли в той самий спосіб. На Дніпрі ще не було моста, але вже було сполучення між жителями його східного й західного берегів. Хтось, на імення Кий, перевозив людей у човні; селище перетворилося зрештою на місто»⁵.

Думку А. В. Шлецера підтримав М. Дашкевич: «Визнаймо разом з Шлецером більш-менш певним у цьому оповіданні одне: Київ справді міг виникнути біля перевозу. Шлецер вказував, що в такий спосіб постали Оксфорд, Франкфурт та інші»⁶.

У топонімії Західної Європи відомо чимало міст з назвами, які зберігають пряме свідчення про первісний зв'язок з річковою переправою. Досить згадати для прикладу, окрім Франкфурту на Майні, також Франкфурт на Одері, Швейнфурт, Штасфурт, Ерфурт, Фурт тощо. Отже, справа йде про певне, загально поширене явище, однаково історично властиве як для Західної Європи, так і для Східної, зокрема для Подніпров'я: окремі міста постають з перевозу⁷.

Зрозуміло, що справа не йде про звичайний перевіз або про річкову переправу, яких було багато. Археологічні дослідження внесли ясність у це питання. Вони дозволили виділити городи-

⁴ «Летопись по Лаврентьевскому списку», СПб., 1897, стор. 9.

⁵ А. В. Шлецер, Нестор, т. I, СПб., 1809, стор. 109.

⁶ Н. Даشكевич, Приднепровье и Киев по некоторым памятникам древнесеверной литературы, «Университетские известия», К., 1886, кн. XI., стор. 222.

⁷ Вживуючи далі вираз «місто-перевіз», «городище-перевіз», ми зберігаємо за ним зміст, аналогічний топонімічній назві Фурт.

ща-броди, міста-перевози з загальної маси численних городищ, які тягнуться одне за одним на відстані 5—6 км вздовж берегів річок. Справа йде про городища, розташовані при переправах через Дніпро та при впадінні в Дніпро таких значних приток, як Десна, Рось, Трубіж, Сула, Ворскла. Деякі з цих городищ знаходяться в гирлі річки-притоки, інші — на протилежному березі Дніпра проти гирла притоки.

Звичайно в історичній літературі такі городища трактовано як торгові міста й Дніпро як торговий шлях. Яскравіше ніж хтось інший виклав цей погляд В. О. Ключевський. Він писав про Київ: «Хто володів Києвом, той тримав у своїх руках ключ од головних воріт руської торгівлі... Усі торгові руські міста перебували в економічній залежності від Києва. Він міг підірвати їх торгівлю, перерізивши головну артерію господарських обігів країни, не пропускаючи торгових човнів вниз по Дніпру до азовських та чорноморських ринків»⁸.

З критикою «торгової концепції» виступив М. М. Воронін. «Менш за все має підстав «торгова теорія» походження древньоруських міст, яка розглядала їх як продукт енергійного розвитку обміну й, головним чином, транзитного торгу, та цілком не підозрівала визначального значення руського ремесла»⁹.

З цими зауваженнями не можна не згодитися. Щоб торгувати, треба виробляти. Торгівля — це посередня ланка між виробником і споживачем, але при цьому треба взяти до уваги ще одну обставину. Для утворення міста як торгово-ремісничого центру потрібні були умови, які склалися завчасно. Розвитку міського ремесла передувало виробництво, яке носило ще вузький общинний характер. Знахідки матриць, лялечків для плавки металу, відходів виробництва в пам'ятках VI—VII ст. виразно свідчать про те, що виробництво цієї доби ще не вийшло за межі кожної окремої общини, обслуговуючи людність даної общини й більших суміжних.

Цілком зрозуміло, що городища, розташовані в гирлах річок при їх впадінні в Дніпро, городища-броди мали ширші перспективи економічного і політичного розвитку, ніж будь-які інші. Досить подивитись на давню племінну карту Подніпров'я, щоб переконатися в цьому. Як відомо, племінні території пов'язувалися з річками й границі окремих племен проходили по Дніпру. Дніпро був межею між окремими племінними територіями.

Зв'язок річок і території був ясний для літописця в XI ст. Вказівка на річку становить для нього керівний принцип терито-

⁸ В. Ключевский, Курс русской истории, т. I, М., 1937, стор. 140—141.

⁹ Н. Н. Воронин, К итогам и задачам археологического изучения древнерусского города, КСИИМК, вып. 41, 1951, стор. 8.

ріально-племінних визначень. «И ти Словѣне пришедшє съѣдоша по Днѣпру и нарекошася Поляне», а «з друзии съѣдоша межю Припетью и Двиною и нарекошася Дреговичи; ини съѣдоша по Двинѣ и нарекошася Полочане, рѣчъки ради, яже втечеть въ Двину, имянемъ Полота», «...а друзии съѣдоша по Деснѣ, и по Семи и по Сулѣ и нарекошася Сѣверъ»¹⁰. У світлі цього стає зрозумілим особливе значення городищ, розташованих у гирлі згаданих річок.

В процесі складання єдиної спільнної території древньоруської держави, з утворенням «Руської землі» городища-броди й городища в гирлах річок-приток втратили свій давній племінний парткуляризм. Зміnilося і їх призначення. В IX—X ст. ці городища вже об'єдналися в одній суцільній, взаємопов'язаній і взаємозалежній, до певної міри централізованій системі. Кожне з них поєднувало в собі призначення воєнно-адміністративного центру, митного й перевалочного пункту, пристані-стоянки для човнів, осади, яка перетинала річний шлях і контролювала рух по річці. Це підтверджують літопис, візантійські автори, археологічні досліди.

До системи городищ, зв'язаних з гирлами більших приток та з бродами через Дніпро, належали в X ст. Любеч, Вишгород, Київ, Вітечів, Заруб, Устьє, Воїнь, Переволока.

Почнемо наш огляд з Любеча. Любеч, за своїм топо-гідрографічним положенням, «розташований на лівому березі Дніпра, в тому місці, де високі горби, які обмежують з півдня величезні болота Перисте й Замглай, клином упираються в низький берег Дніпра, утворюючи природну кріпость на ріці, яка немовби замикає горішній Дніпро, Сож і Березину»¹¹. Уперше згадується в літописі Любеч під 882 р.—Олег «взя Любець и посади мужъ свой»¹². Згадується Любеч так само під 907 р. в угоді з Візантією, згідно з якою «зеповѣда Олегъ» «даяти уклады на рускыя грады: первое на Киевъ, также на Черниговъ, на Переяславль, ...на Любечъ и на прочаа городаы»¹³.

Костянтин Багрянородний (905—959 рр.) свідчить, що «однодеревки, які приходять у Константинополь із зовнішньою Руссі», йдуть «з кріпості Мілініски (Смоленська), з Телюці (Любеча), Чернігова й Вишеграда»¹⁴. Вони «збираються в Київській кріпості» й, рушивши далі по Дніпру, «спускаються в Вітечів,

¹⁰ «Летопись по Лаврентьевскому списку», стор. 5—6.

¹¹ Б. А. Рыбаков, Раскопки в Любече в 1957 году, КСИИМК, вып. 79, 1960, стор. 27; його ж, Отчет о раскопках Любеча в 1957 г., стор. 1, Науковий архів Інституту археології АН УРСР (далі — НА ІА АН УРСР), 1957.

¹² «Летопись по Лаврентьевскому списку», стор. 22; «Летопись по Ипатьевскому списку», СПб., 1871, стор. 13.

¹³ «Летопись по Лаврентьевскому списку», стор. 30; «Летопись по Ипатьевскому списку», стор. 18.

¹⁴ Константин Багрянородный, Об управлении государством, Известия ГАИМК, вып. 91, М.—Л., 1934, стор. 8.

під владну Русі кріпость»¹⁵. Греки були добре обізнані з Північно-Дніпров'ям. Наведене свідчення має для нас особливу цінність. Ним стверджується, що згадані осади становили собою одночасно кріпості й пристані, збірні пункти для кораблів. Згідно з літописом, це були разом з тим осади біля переправ, міста-перевози, отже, «фурти» у власному розумінні слова.

Про Київський перевіз згадувалося вище. Перевіз існував при Вишгороді¹⁶. Згадку про Вітчівський брід знаходимо в літописі під 1151 р. «Гюреви же со Олговичи хотяшю поступити внизъ к Витечевському броду... Пришедши им к Витечеву, и сташа противу собѣ, почаша битися в лодьях о бродъ»¹⁷. «И в полудне прибѣгоша ко Днѣпру, и перебѣха Гюрги в лодьях у Витечева, а прочии переброша»¹⁸.

Нижче Витечева знаходився Зарубський брід. З ним було зв'язано два городища. Одне з них, літописний Заруб, розташовувалось проти гирла р. Трубежа на високій Батуровій торі правого берега Дніпра, друге—Уст'є містилося на протилежному, лівому березі Дніпра в гирлі того ж таки Трубежа. Визначаючи Зарубське городище як «місто-укріплення біля переправи», М. К. Каргер зауважує, що воно було «розташовано супроти древнього городища, яке знаходиться на лівому березі Дніпра при впадінні річки Трубіж. Це останнє, певне, становить собою залишки міста Уст'є, яке повинно було охороняти з протилежного берега той самий Дніпровський брід»¹⁹. Зарубський брід і відповідно до того Заруб як місто-перевіз неодноразово згадуються в літописі, приміром, під 1096 р.: «Святополкъ же и Володимеръ ...придоста къ Зарубу и ту перебродистося»²⁰. У 1151 р. Юрій Долгорукий «пришедше вборзе к Зарубу, и перебредоша черезес Днѣпръ»²¹. Під тим же 1151 р. згадано, що «Изяславъ слыша Гюргя в Переяславли, поиде... и перебродися у Заруба»²². В 1223 р. під час першої татарської навали князі, «сово-купивше землю Рускую всю противу татарамъ, и придоша к рецѣ Днѣпру на Зарубъ к острову Варежьскому»²³. Сюди ж треба прилучити згадки про Уст'є під 1096 та 1136 рр. «В се же время воева Куря с половци у Переяславля, и Устье пожже»²⁴.

¹⁵ Константин Багрянородный, Об управлении..., стор. 8.

¹⁶ «Вітчів як і Вишгород знаходився при броді через Дніпро» (С. М. Седовий, Историческая география, П., 1916, стор. 160).

¹⁷ «Летопись по Лаврентьевскому списку», стор. 314.

¹⁸ Там же, стор. 317.

¹⁹ М. К. Каргер, Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб, СА, т. XIII, 1950, стор. 46, пор. стор. 60 та 61.

²⁰ «Летопись по Лаврентьевскому списку», стор. 223.

²¹ Там же, стор. 315.

²² Там же, стор. 317.

²³ Там же, стор. 479.

²⁴ Там же, стор. 223, пор. стор. 228.

До міст, зв'язаних з гирлом річок-приток, належить, окрім згаданих, також Родня. Родна, або Княжа гора, городище, розташоване в гирлі р. Росі, згадується в літописі під 980 р.: Ярополк «затворися въ градѣ Родни на усть Рси рѣки»²⁵.

У гирлі р. Сули, поблизу її впадіння в Дніпро, серед широкої заплави знаходиться згадуване в літописі під 1055, 1079, 1110 та 1147 рр. городище Воїнь²⁶. За своїм топографічним положенням у гирлі р. Сули, Воїнь замикав для Посулля вихід на Дніпро як Родня для Поросся. Подібно до інших городищ того ж типу Воїнь був воєнно-адміністративним центром, з одного боку, та пристанню і перевалочним пунктом, з другого²⁷. Автори розкопок вважають, що Воїнь був заснований наприкінці Х ст. разом з іншими городищами південно-східної оборонної смуги, збудованими Володимиром²⁸. З свого боку, вважаємо, що Воїнь виник значно раніше, ще за доволодимирових часів, оскільки мережа городищ — перевалочних пунктів, зв'язаних з окремими дільницями річкового шляху по Дніпру, склалася остаточно вже на початку Х ст.

До осад, розташованих в гирлах лівобережних приток, належить також Переволока, ототожнювана з с. Переволочним у гирлі р. Ворскли²⁹. Згадується Переволока в літописі під 1092 р.: «И рать велика бяше отъ половецъ и отовсюду: взяша 3 грады, Пѣсочень, Переволоку, и многа села воеваша по обѣма странама»³⁰.

3

Перед нами яскраво вирисовується певне історичне явище — зв'язок городищ з перевозом або з гирлами річок-приток. З гирлом Ворскли зв'язане місто Переволока; Воїнь розташований

²⁵ «Летопись по Лаврентьевскому списку», стор. 76.

²⁶ «Городище знаходиться в заплаві, на правому березі р. Сули, в 1,5 км від її гирла. Безпосередньо біля підніжжя городища тече Сула, яка омиває його зі східного боку» (В. К. Гончаров, В. А. Богусевич, Р. А. Юра, Раскопки древнерусского города Воиня в 1956 году, КСИА, 8, К., 1959, стор. 59).

²⁷ «Городище біля с. Воїнська гребля, розташоване в гирлі р. Сули, становить собою останній древньоруський пункт на водному шляху на Південь. Очевидно, воно служило пристанню, де збиралися торгові каравани перед тим, як рушити вниз по Дніпру, юкуди приставали судна, які прибували по Дніпру на Русь» (В. О. Довженок, Отчет о раскопках в 1957 г., стор. 166, НА ІА АН УРСР, 1957/3).

²⁸ В. К. Гончаров, В. А. Богусевич, Р. А. Юра, вказ. праця, КСИА, вип. 8, 1959, стор. 70.

²⁹ Н. Барсов, Материалы для историко-географического словаря России, Вильно, 1865, стор. 157. Про топонімічні назви цього типу див.: Н. П. Барсов, Очерки русской исторической географии. География начальной (Несторовой) летописи, Варшава, 1885, стор. 17, 218—221, 225.

³⁰ «Летопись по Лаврентьевскому списку», стор. 208.

в гирлі р. Сули, Устьє й Заруб знаходяться в гирлі її проти гирла р. Трубежа, Родня — «на усть Рси (Роси) р'єки».

Київ і Вишгород зв'язані з гирлом р. Десни. Київ знаходить-ся на кілька кілометрів нижче, а Вишгород дещо вище деснянського гирла. Правдоподібно, що утворенню двох городищ на відстані 15—16 км одне від одного сприяли гео- та гідрологічні особливості місцевості, а також топографічні умови. Високий гористий берег, що йде в межах Києва вздовж Дніпра від ти-ла р. Либеді до р. Почайни, далі уривається, відступає да-леко на захід і знов наближається до Дніпра в районі Виш-города.

В історичній літературі неодноразово відзначалося політичне суперництво Києва й Вишгорода, але при цьому нічого не зга-дувалося про економічні підвалини цього суперництва. Тим ча-сом Вишгород явно дублює Київ. Між ними багато спільногого: зв'язок з переправою, положення відносно гирла р. Десни, наяв-ність пристані-стоянки, осади — перевалочного пункту на вели-кому водному шляху, як про це згадувалося вище.

В. Г. Ляскоронський у великій монографічній праці «Киев-ский Вышгород в удельно-вечевое время» (СПб., 1913) зробив спробу з'ясувати взаємини Києва й Вишгорода. Але до розв'я-зання цього питання він підійшов досить своєрідно. Він ототож-нив Вишгород з Києвом. За В. Г. Ляскоронським, Вишгород як окреме місто ніколи не існував, і городище, яке знаходитьться на території сучасного села Вишгород, жодного відношення не має до давнього літописного міста. На його думку, Вишгород — це лише окрема частина древнього Києва і всі події, віднесені в літописі до Вишгорода, стосуються насправді Києва.

Викладена концепція звучить надто парадоксально. М. І. Пет-ров мав рацію, коли в своїй рецензії на книгу Ляскоронського піддав її гострій критиці³¹. Не менш негативно поставилися до теорії Ляскоронського за наших часів А. Н. Насонов та В. О. Довженок. «Твердження про Вишгород як про частину нагірного Києва суперечить свідченням історичних джерел. Нех-туючи цими свідченнями, В. Г. Ляскоронський сплутав історич-ні події двох різних визначних міст — Вишгорода і Києва»³². Те саме відзначав також і Насонов. «Теорія Ляскоронського, згідно з якою літописний Вишгород був частиною міста Києва, стойть в явній й кричущій суперечності з свідченням джерел»³³.

³¹ Пор. відповідь на цю рецензію, див.: В. Г. Ляскоронский, К во-просу о Киевском Вышгороде в удельно-вечевое время, К., 1919, стор. 1—8 (окр. відбиток).

³² В. О. Довженок, Огляд археологічних вивчень давнього Вишго-да за 1934—1937 рр., «Археологія», т. III, К., 1950, стор. 65.

³³ А. Н. Насонов, «Русская земля» и образование территории древне-русского государства. Историко-географическое исследование, М., 1951, стор. 53.

Для ототожнення Вишгорода її Києва немає підстав, але деякі спільні елементи зберігалися між ними не тільки за древньоруських часів, але й згодом після татарської навали. Характерно, що за ними й далі лишалося значення перевозів і митних пунктів. На Правобережжі в XV ст., в 1486 р., було три митниці, дві з них саме в Києві та в Вишгороді, третя в Житомирі³⁴. В 1572 р. король Сигізмунд-Август дав жалувану грамоту «писареви нашему канцелярии коронное Евтихови Высоцкому» на «городище, названное Вышегород,... и з мытом tym, которое там у Вышегорода здавна приходитъ»³⁵. Про Вишгородський перевіз кияни дбали ще навіть на початку XVII ст. З жалуваної грамоти 1604 р. довідуємося, що міщани київські на власний кошт зробили тут перевіз через Дніпро³⁶.

У вступі до своєї монографії про Вишгород В. Г. Ляскоронський закидав історикам, що вони «не з'ясували причин, які зумовили виникнення поблизу Києва, поруч з ним, такого значного, важливого в економічному й політичному відношенні центру, як Вишгород. Не з'ясували вони так само й того, чому Київ допустив існування на близькій відстані від себе подібного значного суперника, а також й того, чи можна взагалі припустити одночасно існування двох значних політичних центрів на відстані двох десятків кілометрів один від одного?»³⁷.

Прагнуучи відповісти на ці питання, В. Г. Ляскоронський пішов аж надто далеко. Як ми бачили, він ототожнив обидва міста. Справа, очевидно, полягає в іншому. Поки Київ не набув значення «града столного», він не відрізнявся від кожного іншого городища-перевоза, в тому числі й від Вишгорода. Лише згодом з'явилися відмінності. Цьому повинні були сприяти, зокрема, відміни топографічного положення. Вишгород замикав горішню течію Дніпра, річковий шлях з півночі, перетинав «путь из Варягъ въ Греки». Він становив посередню ланку в сполученнях між Черніговом та Любечем. Натомість Київ перетинав шлях з півдня й на південь, замикав дільниці річкової території до Вітчева нижче Стугни, в цілому «путь изъ Грекъ по Днѣпру»: «...А от Царятгорода прити въ Понтъ море, въ неже втечетъ Днѣпръ рѣка»³⁸.

На жаль, ми не знаємо, як будувалися початкові взаємини Києва й Вишгорода як городищ-перевозів, ані того поступового процесу, що зрештою забезпечив перевагу Києва й призвів до

³⁴ «Сборник Русского исторического общества», т. XXXV, стор. 9.

³⁵ «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей», К., 1874, від. III, стор. 44—46; «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», т. I, стор. 187—188.

³⁶ «Акты Юго-Западной России», т. IV, № 161; «Київ та його околиця», К., 1926, стор. 177.

³⁷ В. Г. Ляскоронский, вказ. праця, стор. 11.

³⁸ «Летопись по Лаврентьевскому списку», стор. 6.

поглинення Києвом Вишгорода, хоч це поглинення й не було остаточним.

Дещо, однак, нам відомо. На початку Х ст. Вишгород зберігав за собою значення аж ніяк не менше ніж, скажімо, Переяслав, Чернігів або Любеч. Як згадується в літописі під 907 р.. Вишгород, за Олеговою угодою з Візантією, одержував від греців данину нарівні з Переяславом і Черніговом. Пізніше (під 946 р.) з тяжкої данини, накладеної на древлян, дві частини «ідеда Києву, а третяя Вишегороду»³⁹.

Вишгород ніколи не був ані пригородом Києва, ані дачею київських князів. Згідно з літописним переказом, Кий княжив «в полях». А хто княжив у Вишгороді? Чи був Вишгород споконвіку полянським, чи, може, раніше він був древлянським? Чи не була зумовлена подвійність городищ-перевозів, розташованих на близькій відстані, крім всього іншого, також саме тим, що полянському городищу-перевозу в Києві первісно відповідав древлянський перевіз у Вишгороді й суперництво мало спочатку племінний характер? Ці питання доводиться ставити, не сподіваючись, однак, одержати на них остаточну відповідь.

4

Усна легендарна традиція, яка становила собою «епонімну легенду, зведену на ступінь легенди місцевого князівського роду»⁴⁰, пов'язувала заснування Києва з переказом про трьох братів. Певне, це відповідало тенденції персоніфікувати кожне історичне явище, тлумачити його через посилення на яку-небудь, частіше легендарну, вигадану особу. «У цьому переказі можна побачити намагання освідомити назву Києва та окремих його місцевостей»⁴¹. Відповідно до цього в історичній літературі неодноразово робилися спроби пов'язати імення братів з назвами окремих київських урочищ.

На нашу думку, завдання полягає в іншому. З переказу видно, що Київ первісно становив сукупність, гніздо городищ. «Съ-

³⁹ «Летопись по Лаврентьевскому списку», стор. 158. Звичайно, це повідомлення про поділ древлянської данини тлумачиться у тому розумінні, що, мовляв, «дві третини її йшло на загальнодержавні потреби, а третина — князіві, очевидно, на утримання двора й дружини» («Очерки истории СССР IX—XV вв.», ч. I, М., 1953, стор. 97). Подібне тлумачення літописного повідомлення позбавлене підстав. Важко припустити, що в 40-х роках Х ст. існувала загальнодержавна скарбниця з поділом витрат за окремими статтями й відомчим поділом коштів: на князівський двір, військову справу тощо.

⁴⁰ Н. Дашкевич, вказ. праця, «Университетские Известия», К., 1886, кн. XI, стор. 221.

⁴¹ Там же.

дяше Кий на горѣ, гдѣ же нынѣ оувозъ Боричевъ, а Щекъ сѣдяше на горѣ же нынѣ зовется Щековица, а Хоривъ на третьей горѣ, отъ негоже прозвася Хоривица»⁴². Саме як свідчення про київське гніздо городищ доводиться розціювати таке оповідання: «И живяху кждо съ своим родомъ и на своихъ мѣстѣхъ, владѣюще кждо родомъ своимъ»⁴³.

Городищ не обов'язково було три. Три — умовна цифра, «улюблене число народних переказів» (М. Дашкевич), казок і легенд. Отже, немає жодних підстав шукати в Києві саме три гори й три городища. Не більше підстав надто буквально сприймати вказівку легенди на гори. Проти цього попереджав свого часу ще М. П. Барсов. «Слово гора,— писав він,— не мало тоді такого виключного значення як тепер; горою називався берег, берегова путь і взагалі суходіл»⁴⁴.

Дослідники, які шукали обов'язково гір, йшли хибним шляхом. Вони шукали окремих відрубних верховин. Насправді це були не стільки ізольовані гори в звичайному для нас розумінні цього слова, скільки мисові, клиновидні виступи, окремі відроги високого горяного плато, що розчленовують звивисту лінію берегового масиву, який простягнувся паралельно течії Дніпра, скажімо, десь від Хрестатого яру до Глибочиці та Дорогожичева.

Досить послатися в даному разі на так звану Старокиївську гору. Це — колишня садиба Десятинної церкви в її сполученні з колишньою садибою Петровського, нині садиба Київського державного історичного музею (Володимирська вулиця, № 2). За своєю геоморфологічною структурою це не гора, а крайній відріг плато, де високий правий берег Дніпра крутко звертає на захід і берег відходить від Дніпра далеко вглиб материка.

Дальший відріг в напрямку на захід — Дитинка. М. Максимович у своїх «Листах про Київ» так описував це мисове городище: «Цей відріг, який підноситься над Гончарами та Кожем'яками, з західного їх боку, зветься Дитинцем. Ця назва не записана ніде: але вона, певне, тримається тут здавна й свідчить, що для жителів Кожем'яцької дебри тим відрогом гори починався дитинець «великого града Києва», закладеного Ярославом в 1037 році. Пропущене в літописанні слівце досі зберігається в устах і пам'яті місцевих жителів»⁴⁵.

На жаль, це мисове городище з назвою Дитинки дуже мало обслідуване в археологічному відношенні, хоч воно лишилося

⁴² «Летопись по Лаврентьевскому списку», стор. 8.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Н. П. Барсов, Очерки русской географии, стор. 19, пор. стор. 221, прим. 41.

⁴⁵ М. Максимович, Письма о Киеве и воспоминание о Тавриде, СПб., 1871, стор. 20—21.

незабудованим й контури миса, очевидчаки, зовсім не змінилися з древньоруських часів⁴⁶.

Так само, слід гадати, дуже мало змінилися з давніх часів контури дальнього на захід відрогу плато, з яким звичайно пов'язується загадка в літописі про Копирів кінець. Знов же їй ця частина древнього Києва в археологічному відношенні досліджена лише частково. Взагалі, слід відзначити, що дослідники старого Києва вивчали давнє місто з боку суходолу, а не від берега, не вздовж лінії берегових круч, хоч первісно Київ будувався за лінією розташування його берегових відрогів, мисів.

Подібна структура древньоруських міст на перших етапах їх розвитку засвідчена на прикладі не лише Києва. Аналогічну будову можна спостерігати, між іншим, на прикладі Городська. У с. Городську на р. Тетереві, поблизу м. Коростишева, якнайкраще простежується гніздо городищ, зв'язаних з береговими відрогами, як це мали нагоду спостерігати в 1936 р. при наших розкопках валів, кладовища та древньоруського наземного житла-кліті на городищі «Червона гора».

Городська гніздова система городищ в їх береговому розташуванні описана в звіті А. Дмитріївської 1946 р.: «Древньоруські пам'ятки в с. Городську розташовані суцільною смугою по зовнішньому краю високої звивистої тераси лівого берега р. Тетерева. По обох бічних краях лінії поселень знаходяться два великих городища, укріплені міцними валами й ровами. Поруч з великими городищами лежать два малих городища. Така загальна, поки приблизна, топографічна схема Городських древлянських поселень»⁴⁷. «Древлянські поселення розташовані гніздом в безпосередній близькості одне від одного. Досі добре збереглося велике городище з великими валами й ровами, на якому знаходиться сучасне кладовище. Друге велике городище порушене колгоспними будівлями. Поруч з великими поселеннями є два малих, добре природно укріплених городища»⁴⁸.

Не менш виразно та сама топографічна схема первісної будови древньоруських міст як сукупності кількох окремих, звичайно мисових, городищ простежується на прикладі Любеча, про який була вже мова. Як свідчить В. К. Гончаров, який проводив розкопки Любеча в 1948 р., «всі древні пам'ятки Любеча розташовані на високих горбах лівого берега Дніпра, перерізаних балками й ярами»⁴⁹. Такі самі спостереження наводить і

⁴⁶ Дитинку обслідувало в 1930 р. При розвідкових розкопках було виявлено рештки землянки, а також поховання, датовані XII ст. (НА АН УРСР, архів ВУАКУ, № 327, стор. 23).

⁴⁷ А. Дмитрієвська, Отчет Городской экспедиции в 1946 году, НА АН УРСР, 1946/25, стор. 1.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ В. К. Гончаров, Розкопки древнього Любеча, АП УРСР, т. III, 1952, стор. 133.

Б. О. Рибаков. «Археологічний комплекс у Любечі,— пише Б. О. Рибаков,— розташований на горбах лівого високого берега Дніпра, витягнутих ланцюжком з південного заходу на південний схід, і складається з кількох городищ»⁵⁰.

Берегова смуга городищ, що простяглася вздовж Дніпра, починається в Любечі з невеликого мисового городища Лисиця. Це городище становить крайню північну ланку «добре продуманої оборонної системи»⁵¹. «Із заходу це урочище (Лисиця гора) оточено заплавою Дніпра, з північного сходу й південного заходу — глибокими ярами з стрімкими схилами. З південного сходу урочище з'єднується з плато перешийком — сучасним шляхом, який прокладено по древньому рову»⁵².

Поруч, нижче по Дніпру, на південний захід від Лисиціної гори знаходиться центральне, головне городище, за яким ще й досі утрималася назва «Замок». Воно розташоване посередині берегової ланцюжкової смуги на невеликому, але високому й крутому останці. «Урочище Замок являє собою високу гору з стрімкими схилами. Рівна вершина гори підвищується над заплавою річки на 32—35 м і має правильну чотирикутну форму, розміром 104×32 м»⁵³.

Нарешті третє городище дає ту саму послідовність. «На захід від урочища Замчище знаходиться велике городище, площею близько 5 га. З півночі воно оточене заплавою Дніпра, а з заходу — валом і ровом... Далі на захід, за валом і ровом городища, розміщений великий посад»⁵⁴. Ця частина системи городищ у Любечеві так описана у Б. О. Рибакова: «В південно-західному напрямку від Замчища вниз по Дніпру високий берег обсаджено посадами древнього Любечева. Ще далі були розташовані Воскресенський монастир XI—XII ст., печера Антонія Печерського, уродженця Любеча (XI ст.), а на крайній південній околиці любецьких висот — давнє урочище Корабельне, пов'язане, певне, з наявністю тут чудових корабельних сосен»⁵⁵.

Навіть якщо ми лишимося в межах наведених матеріалів, то основні засади первісної структури міст на початкових етапах їх розвитку будуть для нас досить ясними. Любеч зберіг свій первісний вигляд, устрій, побудований на сполученні кількох мисових городищ, ті вихідні елементи, які затрималися й надалі від першопочатків міста.

⁵⁰ Б. А. Рыбаков, Раскопки в Любече в 1957 году, КСИИМК, вып. 79, 1960, стор. 29.

⁵¹ Там же.

⁵² В. К. Гончаров, Розкопки древнього Любеча, стор. 133.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Там же, стор. 134.

⁵⁵ Б. А. Рыбаков, Раскопки в Любече в 1957 году, КСИИМК, вып. 79, 1960, стор. 29.

Місто виникає з городищ, кількість яких зростає. Підкреслюємо: це — мисові городища. Вони, як ми бачили, розташовуються по берегових відрогах, які йдуть вздовж берега річки одне за одним. Слід припустити, що первісно подібні городища були однакові, без будь-яких особливих відмін, рівноцінні й рівно-якісні. Кожна общинно-родова група «сиділа» на окремій «горі». Принаймні, літописець пам'ятав це. «Живяху кождо съ своим родомъ и на своихъ мѣстѣхъ».

Згодом з'являється диференціація. Городища зберігають свій відокремлений мисовий характер, але в своїй розчленованості сукупності вони створюють відповідну цілість, об'єднуються в одне ціле, становлять місто. Це однаково добре видно як на прикладі Городська, так і на прикладі Любеча. З погляду топографічної структури в них ніщо не змінюється, місто лишається сукупністю кількох городищ, але кожне з цих окремих мисових городищ починає здійснювати, виконувати свою власну, окрім соціальної або ж виробничої функції. Одне з цих городищ здобуває значення дитинця, града, княжого двора, інше — виробнико-ремісничого посада, як, приміром, крайнє південне городище в Любечі або ж Мале городище на північ від Червоної гори в Городську.

Певне, така фаза є такий тип розвитку міст за древньоруських часів становили характерне явище доби. Деякі міста, як-от згадані Любеч та Городське, в своєму розвитку не пішли далі цих форм і цього етапу, тоді як міста виявили інші тенденції розвитку. Характерною ознакою цього іншого напряму розвитку є те, що певне городище в загальній сукупності подібних мисових городищ даного археологічного комплексу, які простяглися по лінії берегового узгір'я, здобуває особливі переваги перед іншими. Інші відступають на другий план. За ними закріплюється другорядне значення, тим часом як дане городище стає головним, центральним, першим між ними. Воно розчленовується на окремі частини, їх кожна з них здобуває відповідне функціональне призначення.

Отже, справа йде про дві паралельні лінії розвитку: про соціально-виробничу диференціацію окремих городищ і про таке ж розчленування окремих частин одного даного городища. Якщо Любеч і Городське reprезентують перший напрям розвитку, то Київ, Галич та деякі інші міста — другий.

Тривала ї складна історична доля Києва позначилася на топографії міста, значно змінила його зовнішній вигляд. Неодноразові руйнування й перебудови протягом багатьох століть заважають відтворити топографічну структуру Києва перед татарсь-

кою навалою в 1240 р., а тим більше за попередніх часів, десь на початку Х ст., не кажучи вже про більш ранню добу.

Щоб з'ясувати схему давнього плану міста й реконструювати членування древнього Києва, доводиться спертися на аналогії, шукати форм, які менше змінилися, зразків, які можуть дати уяву про первісний вигляд древньоруського «стольного міста».

З усіх древньоруських «стольних міст» до нашого часу найкраще зберігся Галич, «один з найбільших політичних і культурних центрів південно-західних земель древньої Русі»⁵⁶.

Галич був зруйнований майже одночасно з Києвом (Київ—у грудні 1240 р. «на Николин день», Галич—на початку 1241 р.). Але на руїнах Галича не постало жодне нове місто. Тому на його прикладі можна побачити древньоруське стольне місто, головне місто Галицько-Волинського князівства таким, яким воно було в XIII ст.

Археологічні дослідження, які проводилися на території древнього Галича, показали, що наприкінці свого історичного існування в середині XIII ст., він становив собою характерне городище мисового типу. Відповідно до всіх інших городищ даної топографічної групи, Галич був розташований на високому й довгому відрізі плато, відрубному мисі, що самотньо підносився над широкою луговою долиною.

«Центральна частина древнього Галича розташована на високій так званій Крилоській горі... Ця гора клином вдається в місце злиття струмка Мозолевий потік, що протікає по глибокій балці, і р. Лукви. Із заходу гора закінчується обривом до річки, із сходу — крутим схилом до струмка. З південного боку городище відділене від рівнини трьома лініями потужних валів і ровів, що простягаються від краю урвища над Луквою і доходять до балки Мозолевого потоку»⁵⁷.

Якщо скористатися класифікаційною системою городищ, запропонованою П. А. Рапопортом, то Галич треба було б віднести до городищ так званого «складномисового типу», про які він пише: «Городища з складним планом, тобто ті, які складаються з кількох самостійних площинок і відповідно до цього з кількох ліній укріплень, можуть бути поділені на два типи — городища складномисового типу й городища складного типу. Серед складномисових існують деякі городища, життя на яких проходило як в VIII—X ст., так і згодом в XI—XIII ст. Та не виключена можливість, що ці городища в більш ранній період мали про-

⁵⁶ В. К. Гончаров, Археологічні дослідження древнього Галича, АП УРСР, т. V, К., 1955, стор. 22.

⁵⁷ В. К. Гончаров, Археологічні дослідження древнього Галича, стор. 22. Пор. Л. Чечвянський—Я. Хмілевський, Княжий Галич, 1938, стор. 5.

сту схему планування, отже, належали до простого мисового типу, а згодом були ускладнені другою й третьою лінією укріплень»⁵⁸.

Автор має рацію, але тільки почасти. Процес розвитку йшов справді в той самий спосіб і в тому самому напрямі, як це за-значено: отже, від городиць звичайного мисового типу з нероз-членованою площею до городищ, що в них мисова горішня пло-ща зазнає розчленування, поділяється на кілька частин або районів. У Галичі це видно з особливою виразністю. Як вище відзначено, в основі його топографічної структури лежить мисо-ве городище, й цей характер Галич зберігає до кінця свого існування в XIII ст. Однак, супротив твердження П. А. Раппопор-та, справа полягає зовсім не в тому, що на городищі первісного мисового типу споруджується друга й третя лінії укріплень. По-діл миса на кілька частин і спорудження укріплень довкола кожної з них не мають прямого відношення до зміцнення обо-рони. Мис, як сказано, розчленовується на кілька частин. Кож-на з цих частин оточується валами й ровами, які забезпечують оборону саме кожної окремої частини. Загальне фортифікацій-не значення для міста в цілому мали, певне, лише ті зовнішні вали й рови, які відокремлювали мис від плато.

Дослідники довгий час не могли вирішити, де саме знахо-дився древній Галич і яке саме з кількох місцевих городищ слід вважати столицею Галицько-Волинського князівства. З цього приводу висловлювалися різні думки й суперечливі припущення. Тільки відкриття під час розкопок в 1937 р. на горі, де нині зна-ходиться село Крилос, муріваних фундаментів великого кам'я-ного собору, про який згадується в літописі, дозволило нарешті визнати, що саме ця гора становить місце давньої галицької столиці⁵⁹.

У свою чергу це археологічне відкриття дало можливість зробити кілька важливих спостережень і насамперед з'ясувати складні обставини, які лягли в основу членування міста, визна-чили соціальну топографію древнього типового «стольного гра-да». Оскільки центральна смуга гори з Успенським собором, збудованим Ярославом Осмомислом, становила єпископську час-тину, то це визначення підказало напрям дальших рішень. Ставало ясним, що крайня північна частина мису, яку місцеві жи-

⁵⁸ П. А. Раппопорт, Очерки по истории русского военного зодчества Х—XIII вв. (далі — Очерки...), МИА, № 52, М.—Л., 1956, стор. 47—48.

⁵⁹ «Вирішальним аргументом у тривалій археологічній дискусії (1847—1911) відносно локації літописного Галича було відкриття в 1937 р. фун-даментів Успенського собору» (Я. Пастернак, Старий Галич. Звіт про розкопки 1940 р., НА ІА АН УРСР, 12/93, стор. 1. Пор.: Я. Пастернак, Галицька катедра в Крилосі, «Записки наукового товариства ім. Шевченка», т. 154, Львів, 1937).

телі називали характерною назвою — «Золотий тік», повинна розглядатися як князівська садиба, їй саме тут треба шукати решток князівського подвір'я й терема⁶⁰.

Так склалася спочатку думка про двочастинний поділ древнього Галича. Відповідно до цього в книзі Л. Чечвянського — Я. Хмілевського читаємо: «В городі була резиденція князів та осідок галицьких єпіскопів. Тому територіально властивий город був поділений на дві часті... У північній стороні стояв княжий двір з двірською Спаською церквою, у південній стороні містився Клирос, або Крилос, тобто монастир капітули з соборним храмом Успіння»⁶¹.

Однак, твердження про двочастинний поділ древнього Галича було неточне. Місто складалося не з двох, а з трьох частин: князівської, єпікопської й ремісничої, або з посада. Як найкраще тричастинний поділ міста висвітлено в згаданій статті В. К. Гончарова. За його визначенням, нагірна частина Галича, яка охоплює площу понад 50 га, «була розчленована на три окремі, штучно укріплені райони». «Перший з них, розташований на самому мисі гори, т. зв. Золотий тік був князівською частиною древнього міста і займав площу 2,5 га»⁶². «Золотий тік — це підвищено місце на північ від згаданого собору, більш менш у вигляді закругленого трикутника, відділене від місця собору коло 300 м широкою поперечною долиною, т. зв. базаром»⁶³.

Для древньоруських міст з їх поділом на три частини дуже характерно, що князівський район був не тільки найменший за площею, але й далеко нижчий, порівнюючи з суміжною частиною. «Безпосередньо за валом і ровом Золотого току була єпікопська частина міста, оточена, в свою чергу, подвійною лінією ровів і валів»⁶⁴. Ця частина знаходилася в центрі міста, в середній частині мису. Вона була не тількивища й більша за своїми розмірами в порівнянні з Золотим током, але й далеко кра-

⁶⁰ «Після відкриття Успенського собору старого Галича в селі Крилос стало зрозуміло, що галицький княж-двор міг бути тільки на Галицькій горі, а саме на її північному боці, на місці, що його й нині селяни «Золотим током» називають» (Я. Пастернак, вказ. праця, стор. 3).

⁶¹ Л. Чечвянський — Я. Хмілевський, Княжий Галич, стор. 22. «Крилос в середині обваловань ділиться на дві частини: Митрополію й Золотий тік. На першій знаходяться руїни богоординого собору, а на другій — руїни придворної божниці Спаса» (І. Г. Пеленський, Древньоруський княжий двір, Львів, 1950, стор. 143, НА ІА АН УРСР).

⁶² В. К. Гончаров, Археологічні дослідження древнього Галича, стор. 22.

⁶³ Я. Пастернак, вказ. праця, стор. 3а. «Простір понижче церкви у північній стороні традиція означає як колишній базар» (Л. Чечвянський — Я. Хмілевський, вказ. праця, стор. 23).

⁶⁴ В. К. Гончаров, Археологічні дослідження древнього Галича, стор. 22.

ще укріплена. Могутній кам'яний собор домінував як над містом, так і над усією навколошньою місцевістю⁶⁵.

Третя частина була найбільша за площею, але вона рівна й пласка. Займаючи південну смугу гори, вона була розташована на тій частині миса, яка примикала до суходолу. Це був ремісничо-виробничий район, який захищала ззовні потрійна лінія ровів і валів. «Кінцева частина хребта, відтята глибоким поперечним перекопом, творить там начеб відокремлений горбок височини кількох метрів»⁶⁶.

Досі ми говорили про верхнє місто, про гору, але окрім гори в Галичі був також Поділ. «В Галичі, як і в інших великих центрах древньої Русі, була і неукріплена частина міста — Поділ (місцева назва — Підгороддя), розташована біля західного підніжжя Крилоської гори по обох берегах р. Лукви. Площа Подолу найзначніша — до 200 га»⁶⁶.

Заслуговує на увагу ще одна характерна риса. «На схід і північ від Крилоської гори, на висотах правого берега р. Лукви, розташувались пригородні боярські й монастирські садиби древнього Галича»⁶⁷. Цей пояс боярських дворів та монастирів, що оперезував довкола князівський Галич, ілюструє, якою мірою князь, носій вищої влади в князівстві, був зв'язаний в своїх діях і залежний від волі галицьких бояр та церковних владарів.

Галич — типове середньовічне місто, яке несе на собі всі ознаки феодальної доби. Структура міста відображає соціальну структуру суспільства. Кожен з трьох суспільних станів займає в місті свою особливу частину, має свою, окрему, штучно укріплену осаду, відділену від кожної іншої.

Між частинами міста й поділом суспільства на стани-класи існує пряма залежність. Осади в межах міста так само різко розчленовані, як і стани в суспільстві. Кожна з станових осель відокремлена одна від одної валами й ровами, утворюючи замкнуту в собі цілість.

На прикладі Галича видно, що розвиток городищ від звичайного нерозчленованого місового до розчленованого складномісового полягав не в зміценні оборони через спорудження двох-трьох ліній укріплень, а в поділі місового городища на окремі зміцнені райони. Це свідчить, що процес феодалізації суспільства знайшов відображення так само в змінах структури го-

⁶⁵ «Південна частина города має наи выше положение. У доминуючій точці, оподалік первого ряда головных валів, стояв соборний храм, побудований Ярославом Осмомислом («строя доброє Клирос»)... Храм був побудований з уладженням, призначеним для обороны («ecclesia incastellata») (Л. Чечвянський—Я. Хмілевський, вказ. праця, стор. 23).

⁶⁶ В. К. Гончаров, Археологічні дослідження древнього Галича, стор. 22.

⁶⁷ Там же.

родищ в ході їх розвитку від городища до міста. Як шойно відзначалося, відрубне розташування осад в межах середньовічного міста відповідає соціальній відрубності феодальних станів-класів. Князь сидить окремо. Йому протистоїть епіскоп. Він відбирає для себе центральну частину, найвищу смугу мисового городища, перетворює центр міста на відокремлений замок-бург. Цей замок-бург панує над обома іншими міськими частинами, князівською та ремісничою.

Подібне розташування частин міста характерне для феодального суспільства як у Галичі, так і в деяких інших древньоруських містах.

6

Й. Г. Пеленський, який досліджував Галич у 1911 та в 1949 рр., писав: «Галич це, може, єдина пам'ятка, що зберегла форму городів старої Русі, тобто город з дітинцем, пригородом, підгороддям (село Підгороддя, внизу під горою); розлогий «окольний город» у промірі кільканадцять кілометрів»⁶⁸.

Слід згодитись з цим зауваженням. Не знаючи Галича, руїни якого збереглися з XIII ст. до наших часів в незачепленому вигляді, ми не могли б уявити собі структуру й поділ на окремі частини древньоруських міст, зокрема також і древнього Києва. Тепер у нас є зразок для типових порівнянь.

Дослідники старого Києва, спираючись на твердження, не раз повторюване в літературі, про поділ Києва на «місто Володимира» й «місто Ярослава», роблять дальші висновки. Та при цьому вони звичайно обминають одну істотну перешкоду — відсутність більш-менш точного топографічного визначення як міста Володимира, так, певною мірою, й міста Ярослава. Так, приміром, П. А. Раппопорт вважав можливим відзначати: «За типом планування оборонної системи Вишгородське й Білгородське городища дуже близькі до древнього Київського городища. Тут так само ядром служить «місто Володимира», до якого примикає окольний город — «місто Ярослава»⁶⁹. Тут, певне, трапилося якесь, можливо, термінологічне непорозуміння, оскільки місто Ярослава ані само по собі, ані по відношенню до міста Володимира аж ніяк не можна назвати «окольним городом».

З концепцією походження Києва з княж-двора виступив М. К. Каргер. На його думку, «княж-двір був одним з важливіших центрів політичного й адміністративного життя древньору-

⁶⁸ Й. Г. Пеленський, Древньоруський княжий двір, НА ІА АН УРСР, стор. 146.

⁶⁹ П. А. Раппопорт, Очерки..., МІА, № 52, стор. 55.

ського міста». Ствердживши, що «як відомо, численні древньоруські міста виростили довкола давніших князівських замків, інші були збудовані князями, треті, які становили колись общинні поселення, були захоплені князями в процесі феодалізації», М. К. Қаргер говорить далі: «В кожному з цих випадків княж-двір був дуже істотним компонентом в складанні міста, одним з важливіших центрів його дальшого розвитку. Особливо значну політичну й адміністративну роль княж-двір грав у житті тих міст, які вже в IX—X ст. висунулись як великі центри Київської держави в ході її формування. Серед них перше місце належало столичному місту древньої Русі — Києву»⁷⁰.

Тут потрібна цілковита точність формулювань. Ніхто не за-перечуватиме політично-адміністративного значення княж-двора, але, при всьому тому, княж-двір не займав центрального місця в топографічній структурі міста й не грав провідної ролі в процесі його розвитку. Тепер, коли ми знаємо топографічну структуру такого столичного міста, яким був древній Галич, у цьому не може бути й найменшого сумніву. У світлі наведених вище даних про Галич нам легше злагнути провідні засади, що визнали формування Києва, його соціальну топографію й суспільно-станове призначення кожної з його частин.

Як вище було показано, в Галичі на городищі, поділеному на три частини, княж-двір знаходився на кінцевій ділянці городищенського мису, на краю останнього вздовж берегової смуги. Ця крайня, кінцева смуга мису, знана в Галичі ще й досі під назвою Золотий тік, визначала собою князівську частину. Саме тут, а не в центрі містилась князівська резиденція з усіма двірськими будівлями, в тому числі палац. У центрі ж знаходився великий муріваний Успенський собор.

Те саме ми бачимо в Києві часів Володимира. Тут, як і в Галичі, крайню, останню смугу городища над кручею займав княж-двір. Князівський палац був збудований вздовж краю мису над урвищем.

Місцеположення князівського терема з'ясував В. В. Хвойка. Оглядаючи кручи київських гір, він помітив в обривах садиби М. М. Петровського (нині садиба Київського державного історичного музею), на розі Андріївського спуску і Володимирської вулиці, рештки древніх фундаментів з червоного кварциту. Про свої розкопки цих фундаментів в 1907—1908 рр. він писав: «Садиба М. М. Петровського, в якій в 1907—1908 рр. провадилися розкопки,— північно-західний кут древнього Києва доби перших київських князів... З південного заходу вона межує з садибою Десятинної церкви, з заходу в напрямку до Десятинного завул-

⁷⁰ М. К. Қаргер, Древний Киев, т. I, стор. 263, пор. стор. 531.

ку — з садибою Слюсаревського, північну границю її утворює обрив, над яким до наших днів зберігся невеликий відрізок валу, який колись оточував древній Київ»⁷¹.

Від київського палацу, відкритого на садибі Петровського В. В. Хвойкою, збереглися мурівани фундаменти західної зовнішньої стіни довжиною 21 м та трьох поперечних стін, які примикали до неї й збереглися на протязі 5—10 м. За припущенням Хвойки, палац являв собою двоповерхову будівлю, споруджену в нижній частині з червоного квартиту, який скріплявся вапняковою масою, тоді як стіни верхнього поверху були складені з тонких цеглин, які чергувалися з грубими шарами цем'янки та з рядами червоного пісковика. Будинок був багато й пишно прикрашений. Наличники бічних дверей були складені з окремих частин, вироблених з червоного шиферу. Вікна були зроблені з скла круглої форми невеликого розміру. Фрески й мозаїки прикрашали внутрішні стіни будинку⁷².

На думку В. В. Хвойки, «матеріали й прийоми будівельної техніки свідчать про те, що головна частина цього будинку була збудована значно раніше древньої Десятинної церкви»⁷³. Датуючи цей палац часами Ольги—Володимира, Хвойка вважав, що будинок загинув під час пожежі 1017 р., коли згоріла велика частина Києва й дуже постраждала Десятина церква⁷⁴.

Отже, древній Київ часів Володимира своєю тричленною будовою й розташуванням своїх частин не відрізнявся від інших древньоруських міст таких же розмірів й подібного політичного значення. Місто Володимира, як щойно показано, було розчленовано на три частини: північну — князівську, центральну — церковну з Успенським собором й третю — ремісничу.

Північний край городища як у Києві, так і в Галичі становив досить обмежену за своїми розмірами князівську частину міста. Розкопки 1907—1908 рр., а також 30-х років показали, що палац знаходився над обривом гори й між ним та горбом з Десятинною церквою проходив широкий рів й відкрита площа, де в Галичі містився «торжок» («базар»). До речі, князівська частина була нижча порівняно з суміжною.

Центральне місце в Києві, так само, як і в Галичині, займав Успенський собор. Собор (Десятина церква) становив найвищу точку в місті Володимира.

Далі на захід за соборним майданом простяглась реміснича

⁷¹ В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (По раскопкам), (далі — Древние обитатели...), К., 1913, стор. 63.

⁷² Там же, стор. 66—67.

⁷³ Там же, стор. 68.

⁷⁴ Там же, стор. 68—69.

частина міста, далеко більша за своєю площею, яка доходила, певне, до міських стін, споруджених Володимиром, та до брами, відомої згодом під назвою Батиєвої⁷⁵.

Зіставлення з Галичем дозволило з'ясувати соціальну топографію Києва, ствердити тричленний поділ міста і співвідношення окремих частин в межах цього міста. Древній Київ часів Володимира, тобто на тому етапі розвитку, коли місто з сукупності кількох окремих городищ, відрогів плато, витягнутих вздовж берегового узгір'я, почало перетворюватися на місто, в якому одно мисове городище ділилося на три частини, як про це була мова вище, не відрізнявся від інших древніх міст.

Що в даному разі може дати літопис? В «Повіті временних літ» під 945 р. вміщено опис Києва, як він малювався уяві літописця наприкінці XI ст. з переказів. Літописець оповідає про події часів Ольги, зв'язані з прибуттям древлянських послів після загибелі Ігоря. Посли «присташа подъ Боричевымъ в лоды. Бѣ бо тогда вода текущи въздолѣ горы Киевскія, и на подольи не сѣдяху людье, но на горѣ; градъ же бѣ Киевъ, идеже есть нынѣ дворъ Гордятинъ и Никифоровъ, а дворъ княжъ бяше въ городѣ, идеже есть (нынѣ дворъ Воротиславъ и Чюдинъ)»⁷⁶.

Спроби тлумачити літописний текст на підставі текстологічних зіставлень окремих варіантів мають більш-менш умовний характер довільних здогадок. З наведеного тексту ясно одне. За часів літописця вже не існувало ані граду, ані княжого двора. Давній град Київ втратив своє первісне значення оборонної цитаделі, і князівський двір, який знаходився в межах колишнього града, обернувшись на звичайні боярські двори. На місці града тепер були двори Гордятин та Никифорів і на місці княждвора, згідно з Радзівілловським списком, «двір Воротиславъ і Чюдинъ».

На основі розкопок В. В. Хвойки в 1907—1908 рр. на садибі М. Петровського ми можемо говорити з певністю про місце князівської резиденції на схід від Десятинної церкви й про район ремісничих осель на захід від неї, але топографія града Києва за часів Володимира лишається не цілком з'ясованою. Тут ще багато неясного.

Посилаючись на рисунок Києва 1695 р. та на плані від 1706 р. до 1837 р., О. М. Тихонович і М. М. Ткаченко вважа-

⁷⁵ Про ремісничі будівлі, розкопані на садибі М. Петровського, див.: В. В. Хвойка, Древние обитатели..., К., 1913, стор. 51, 73—74; Г. Ф. Корзухина, Новые данные о раскопках В. В. Хвойки в усадьбе Петровского в Киеве, СА, т. XXV, 1956, стор. 318—342; М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, стор. 285—298.

⁷⁶ «Летопись по Лаврентьевскому списку», стор. 54.

ють, що «розміщення валів, які оточували місто Володимира, досить точно визначається документальними планами пізнішого походження». За висловленим ними припущенням, «рисунок Києва 1695 року дає підтвердження того, що в дальші роки реконструкції та перебудування київські укріплення не змінювали різко своїх обрисів. ...План 1837 року дає змогу досить точно визначити місце цих укріплень на сучасному плані»⁷⁷.

В. В. Хвойка теж додержувався думки, що відрізок валу, який зберігся вздовж північного краю садиби М. Петровського, «колись оточував древній Київ»⁷⁸.

Чи справді це так? Адже ж укріплення багато разів протягом століть перебудовувались, рельєф повинен був змінюватися, краї кручі зрізуватися й досипатися. З цього погляду значний інтерес становлять спостереження П. А. Раппопорта щодо валів міста Володимира. За його твердженням, «вали міста Володимира в Києві тепер, мабуть, уже скрізь знищенні. В 1947 р. автор мав змогу перерізати вал, який зберігся на краю Десятинної церкви. В основі засипки валу було знайдено речі XVII ст. Очевидччики, цей відрізок валу становить частину земляних укріплень Києва, споруджених в середині XVII ст. московськими воєводами... Цікаво, що розкопаний відрізок валу був насыпаний зверху культурного шару домонгольського часу й жодних слідів давніших укріплень під ним не виявлено». За припущенням автора, «відсутність на краю кручі древніх валів можна пояснити лише тим, що ці вали знаходилися далі від валу XVII ст. й тепер внаслідок обвалів схилів гори цілком завалились»⁷⁹.

Як бачимо, в питанні про контури рельєфу старокиївського узгір'я між авторами нема повної згоди, як нема згоди між ними і в питанні про залишки валів. Якщо дехто з них вважає, що ці вали датуються XI—XIII ст., інші схильні датувати їх XVII ст. і зв'язувати уцілілі рештки валів з земляними роботами по укріпленню Києва в 1654, 1658 рр.⁸⁰

Ми можемо з достатньою певністю простежити розташування міста Володимира в напрямку з півночі на південь, від князівського палацу часів Ольги—Володимира до Десятинної церкви й від Десятинної церкви до Софійської брами в стінах граду, але все інше лишається далеко менш ясним. Неясними лишаються розміри Володимирого міста в напрямку з заходу на схід, обсяг мису, що трикутним ріжком видається з північно-

⁷⁷ О. М. Тихонович, М. М. Ткаченко, Древний «Київ-град». Спроба відтворення плану верхнього Києва XI—XII століття, «Архітектурні пам'ятки», зб. Інституту історії і теорії архітектури, 1950, стор. 10.

⁷⁸ В. В. Хвойка, Древние обитатели..., К., стор. 63.

⁷⁹ П. А. Раппопорт, Очерки..., МИА, № 52, 1956, стор. 91—92, прим. 3.

⁸⁰ Акти ЮЗР, т. X, СПб., 1878, стор. 362—364, 386—399; т. XV, 1892, стор. 217—218; М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, стор. 234—238.

західного й західного боків між Андріївським спуском та Десятинним завулком.

У 1908 р. розкопками Д. В. Мілєєва в 4,5 м на північ від фундамента північної стіни древньої Десятинної церкви був виявлений глибокий рів. В 1909 р. було з'ясовано, що цей рів глибиною до 6 м тягнувся вздовж північної й східної стіни церкви⁸¹. В 1912 р. розкопки рову були продовжені⁸². У 1936 р. рів було розкопано на протязі 6,2 м на північному кінці колишньої садиби Петровського, біля кручин над Андріївським спуском, а також в 10—15 м на південний схід від першого, звідки рів крутко повертає на південний захід. У 1936, 1937 і 1939 рр. розкопки рову проводилися в південно-східній частині садиби Київського державного історичного музею коло паркану, що відокремлював тоді садибу музею і садибу Слюсаревського, та на самій садибі Слюсаревського (Десятинний завулок, № 4).

«Починаючись від північного обриву Андріївської гори (кол. садиба Петровського), рів має напрямок спочатку на південь, а тоді дещо звертає на південний захід, йдучи вздовж північної стіни Десятинної церкви. Вийшовши за межі садиби Десятинної церкви, рів іде крізь південно-східну частину кол. садиби Петровського й виходить в садок садиби Слюсаревського», — дає сумарний опис рову М. К. Каргер⁸³.

С. П. Вельмин вважав, що рів був засипаний в XIII ст.⁸⁴ М. К. Каргер заперечує це твердження. На його думку, рів, сходячи до найдавніших часів, не існував за часів Десятинної церкви. За М. К. Каргером, рів був засипаний наприкінці Х ст. у зв'язку з будівництвом саме Десятинної церкви (989—996 рр.). Дозволимо собі не згодитися ані з датуванням С. П. Вельмина, ані з поглядом і аргументацією М. К. Каргера. «Рів,—стверджує М. К. Каргер,— не зв'язаний з Десятинною церквою. Навпаки, він іде так близько біля північної стіни Десятинної церкви, що, слід думати, будування останньої стало можливим тільки після попередньої засипки рову»⁸⁵. «Рів, виявлений на території древнього Володимирового міста, становить залишок давнішньої оборонної лінії Київського городища, розташованого на західно-

⁸¹ С. П. Вельмин, Археологические изыскания Археологической комиссии в 1908 и 1909 гг. на территории древнего Киева, ВИВ, 1910, № 7-8, стор. 140.

⁸² ОАК за 1912 р., Пг., 1916, стор. 66; ИАК, прибавл. к вып. 48, СПб., 1913, стор. 117—118.

⁸³ М. К. Каргер, вказ. праця, стор. 102.

⁸⁴ «Коли засипано цей рів, поки що сказати не можна, але, зважаючи на знахідки в його культурних шарах, можна припустити, що за часів древньої церкви він існував і був засипаний, певне, в XIII ст. Це доводиться й тим, що найдавніші поховання Володимирової й доволодимирової доби поширюються лише до схилу рову й тут припиняються» (С. П. Вельмин, вказ. праця, стор. 140).

⁸⁵ М. К. Каргер, вказ. праця, стор. 102.

му краю Андріївської гори, захищеного з заходу і з півночі обривом цієї гори»⁸⁶. «Приступаючи до будівництва Десятинної церкви, будівники її засипали рів»⁸⁷.

Питання це складніше, ніж може здатися на перший погляд. Справа йде не лише про розмежування Володимирового й доволодимирового міста або ж про саму засипку рову. Справа йде про загальні зміни в структурі міста, про історичні процеси, що з кінця Х ст. й протягом першої половини XI ст. позначилися в цілому на розвитку Києва як столичного града.

Конфігурація рельєфу робить ймовірним припущення, що відріг плато, де нині стоїть будинок історичного музею, початково входив до числа городищ, які простяглися вздовж берегового краю плато й сукупність яких визначала структуру найдавнішого міста за доволодимирових часів. Супроти цього пізніше місто Володимира з його тричленним поділом становить місто зовсім іншої структури порівняно з попередньою добою. Нова структура й нові засади, покладені в її основу, зумовили грунтовні зміни в топографії міста. Як згадувалося вище, місто на даному етапі, за феодальної доби, планується зовсім іншим способом, ніж це робилося доти. Тепер феодальне місто, становлячи топографічну цілість, поділяється, як зазначено, на кілька частин, і кожна така частина, утворюючи окрему станову осаду, відокремлюється відожної іншої ровами й валами. Оскільки Володимирове місто було збудовано за цим тричленним поділом, рів повинен був лишитися. Десятинна церква була відокремлена ровом як від княжого двору з півночі, так і від посаду, ремісничої частини з півдня.

Те, що рів проходив на відстані 4,5 м від церкви, не повинно було примусити будівельників поширювати будівельну площину. Кожна доба знає свої норми будівництва. Не можна порушувати перспективи доби й переносити на середньовіччя засади міського будівництва інших часів.

Згодом прийшли зміни. Вони прийшли в зв'язку з будівництвом міста Ярослава, розташованого на південній від стін Володимирового міста. Останнє вже не відповідало зрослим вимогам, які пред'являлися до міста на новому етапі державного розвитку. Ще у 1036 р. «на мѣсте, идеже стоитъ нынѣ святая Софья, мирополья Русьская, бѣ бо тогда поле виѣ града»⁸⁸. Але вже у 1037 р. на цій відкритій, просторій площі розгортається якнайширше будівництво. Споруджуються Софійський собор на зразок царгородської Софії, система укріплень з муріваними воротами, як про це згадується в літописі. «Заложи Ярос-

⁸⁶ М. К. К а р г е р , вказ. праця, стор. 103.

⁸⁷ Там же, стор. 100.

⁸⁸ «Летопись по Лаврентьевскому списку», стор. 147.

лавъ городъ великий, у негоже града суть Златыя врата; заложи же и церковь святая Софья, митрополью»⁸⁹.

Давній град у межах міста Володимира тепер, з будівництвом нового города Ярослава, загубив своє оборонне значення, прийшов у занепад. Певне, його не відновлюють, як не відновлюють і колишнього князівського палацу, що згорів десь на початку XI ст., можливо, під час пожежі 1017 р. («погорѣ церкви»). За свідченням літопису, наприкінці XI ст. вже не було ані граду, ані княж-двора. На їх місці в цей час знаходилися боярські двори, на місці граду — двори Гордятин і Никифорів; там, де давніше «дворъ княжъ бяже въ городѣ, нынѣ дворъ Боротиславль и Чудинъ»⁹⁰.

Поява боярських дворів на місці давніх оборонних споруд та князівських дворів свідчить не лише про занепад міста Володимира, але й про істотні зміни в його тричленній структурі й топографії. Цілком ясно, в межах давнього міста вже немає окремої князівської частини, ані граду, ані княж-двора. Посад, ремісничі оселі й майстерні підходять тепер щільно до самої церкви. Певне, саме тепер засипається колишній рів і на трасі засипаного рову з'являються житла-майстерні ремісників. В історичній топографії Києва починається новий етап розвитку.

В. П. Петров

ИСТОРИЧЕСКАЯ ТОПОГРАФИЯ КИЕВА

Резюме

История Киева, его возникновения и развития, как и каждого города,— это, в первую очередь, история образования его территории. Изучение топографической структуры города составляет начальный этап работы. Обычно исследователи сводят его к комментированию летописных известий о памятниках, урочищах и т. д. Археология позволила изменить направление исследований. Топографическая планировка древнего Киева восстанавливается по материалам раскопок, а не лишь на основании чтения летописи, часто произвольного.

Киев, как и другие древнерусские города, возник из мысовых городищ, расположенных на береговых выступах, протянувшихся цепью вдоль речного берега. Первоначально эти мысовые городища не отличались одно от другого. Каждая отдельная родовая община «сидела» на отдельной «горе». Впоследствии приходит дифференциация. Городища сохраняют свой расчлененный мысовой характер, однако, в своей совокупности они образуют некое целое. Топографическая схема первоначальной структуры города, как совокупности нескольких мысовых городищ, лучше всего прослеживается на примерах Го-

⁸⁹ «Летопись по Лаврентьевскому списку», стор. 148.

⁹⁰ Там же, стор. 54.

родска, вблизи Коростышева на Тетереве, и Любеча на Днепре. Такие фаза, тип и этап составляют характерное явление древнерусской эпохи.

Любеч или Городск в своем историческом развитии не пошли далее этих форм и этого этапа. Другие города, в особенности «стольные» города древней Руси, проявили иные тенденции, как это видно на примерах Галича и Киева. Галич — типичный средневековый город, несущий в себе все признаки эпохи феодализма. Развитие шло от обычного нерасчененного мысового городища к мысовому городищу, расчененному на три части. Процесс феодализации общества обусловил соответствующие изменения в топографической структуре древних городищ. Для каждого сословия-класса феодального общества отведена отдельная, обособленная часть городища-города. Структура города отражает структуру общества.

По мнению М. К. Каргера, княж-двор был существенным компонентом в образовании города. Теория, согласно которой города вырастали из древних княжеских замков-бургов, пользуется широким признанием. Однако материалы Галича и Киева отнюдь не подтверждают этой концепции происхождения древнерусских городов. В действительности, княж-двор не занимал центрального места в топографической структуре мысового городища и не играл ведущей роли в процессе развития города. В Галиче, как и в Киеве, княж-двор находился на крайней оконечности городищенского мыса. Галич, как и город Владимира в Киеве, был расченен на три части: северную, на краю мыса — княжескую, центральную — церковную с Успенским собором и третью, напольную — ремесленную.

Изменения пришли в связи со строительством города Ярослава, на юг от города Владимира, на поле «внѣ града» (1037 г.). Древний «град» в границах города Владимира теряет свое оборонное значение и приходит в упадок. Территория города Владимира начинает застраиваться боярскими дворами (дворы Гордятина, Никифора, Воротиславя, Чюдин). Появление боярских дворов на местах прежнего «града», оборонных сооружений и княжеского двора свидетельствует о коренных изменениях, происходящих в это время в прежней трехчленной структуре города и его топографии. В исторической топографии Киева оформляется новый этап развития.